

STUDIA MEDIAEVALIA

УДК 94(497.2):327.82+347.115«13/14»

Анастасія Боцвінок (Івано-Франківськ, Україна)

ШЛЮБНІ ЗВ'ЯЗКИ РОДИН ТЕРТЕР ТА СМІЛЕЦЬ НА БОЛГАРСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ В 1280–1323 рр.

Мета статті передбачає дослідження шлюбної дипломатії родин Тертер та Смілець за час їхнього перебування на болгарському престолі, встановлення загальної статистики й окреслення географії укладених союзів, висвітлення причинно-наслідкових зв'язків, що цьому сприяли. Окрім того, авторка намагається з'ясувати роль і місце окремих руських вельмож у політичному житті Другого Болгарського царства зазначеного періоду.

Ключові слова: цар, цариця, шлюб, Друге Болгарське царство, принцеса, союз.

Шлюбна дипломатія – практика укладання союзів між представниками вінценосних династій, котра корінням сягає ще доби бронзи. Свого апогею міждинастичні відносини досягли у Середні віки, коли амбітні монархи в бажанні звеличити себе й свій рід використовували інститут шлюбу задля задоволення військових і політичних інтересів. Іноді вдало укладений шлюб міг урятувати країну від розпаду чи загарбання, а правителя – від втрати престолу чи смерті. Династичні відносини були покликані зміцнити мир між державами та гарантувати бодай примарний захист від часто агресивних сусідів. Своєю чергою володарі Другого Болгарського царства, спираючись на досвід попередників, використовували міждинастичні союзи задля зміцнення позицій держави на міжнародній арені, розширення дипломатичних зв'язків і посилення впливу на геополітичну ситуацію в регіоні. Тож метою даної статті є комплексне висвітлення усіх аспектів матримоніальної політики династій Тертер та Смілець на основі опрацювання доступних джерел та літератури, а також простежити «руський слід» у високій болгарській політиці зазначеного періоду.

Основним наративом, з котрого черпаємо джерельну інформацію, є *«Історичні записки»*¹ визначного грецького філософа і письменника Георгія Пахимера (*Γεώργιος Παχυμέρης*, † 1310) – свого роду докладна хроніка правління двох перших імператорів з династії Палеологів (*Παλαιολόγοι*) – Михайла VIII (*Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος*, 1259–1282) та Андроніка II (*Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος*, 1282–1328). Дане історичне джерело охоплює період 1261–1308 рр. і поділене на 13 книг, шість з яких присвячені Михайлу VIII і сім – Андроніку II. Пахимер був сучасником описуваних подій, про котрі ретельно збирав свідчення протягом цілого життя. На сторінках праці він залишив чимало повідомлень про грецько-болгарські відносини другої половини XIII ст.

¹ Андроник Палеолог. Гръцки извори за българската история. София : Издание на БАН, 1980. Т. X. С. 183–217; Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Санкт-Петербург : Тип. Деп. уделов, 1862. Т. 1 : Царствование Михаила Палеолога (1255–1282). 525 с.

Із джерел болгарського походження, головню генеалогічного штибу, авторка використовувала «Синодик царя Боріла»². Цей твір постав на початку XII ст. у зв'язку із церковним собором 1211 р., скликаним царем Борілом (*Борил*, 1207–1218) проти єретичного руху богомилів у Болгарії. Пізніше «Синодик» був доповнений пам'ятками болгарським царям і царицям, севастократорам і деспотам, патріархам, митрополитам, боярам. У ньому міститься інформація, що дозволяє уточнити імена й титулатуру володарів чи володарок Болгарії, їхнє походження, нащадків, встановити рівень споріднености між членами царських династій. Останні записи «Синодика» датуються кінцем XIV ст.

У болгарській історіографії відносно добре висвітлені різнобічні аспекти матримоніальної політики болгарських царських родин. Чималий внесок до генеалогічних студій зробили Іван Божилов (1940–2016)³, Йордан Андреєв (1939–2008)⁴, Пламен Павлов (*1958)⁵, який, до слова, вивчав питання присутности номадів на теренах Другого Болгарського царства, відносини болгар із Золотою Ордою і татарами⁶, у тому числі – міждинастичні. Науковиця Сашка Георгієва є авторкою статей про болгарсько-візантійські⁷, болгарсько-сербські⁸, болгарсько-татарські⁹ шлюбні зв'язки досліджуваного періоду. Історію Болгарського царства за династій Тертерів (*Тертеровци*) і Смілець (*Смилец*, *Смилецовци*) досліджує Красимір Кристев, доцент Софійського університету Св. Климента Охридського. Його «*Болгарське царство за династії Тертерів*» – комплексне дослідження політичного, суспільного та економічного розвитку країни упродовж 1280–1323 рр. Другий розділ книги присвячений структурі й організації болгарського суспільства, зокрема оточення правителя і його родини, тож містить чимало інформації генеалогічного характеру¹⁰. Історик також є автором низки статей із просопографії, центральним об'єктом дослідження яких постають представники і представниці династій Тертер та Смілець¹¹.

Кінець 1270 – початок 1280-х рр. характеризувався складним внутрішньополітичним становищем Другого Болгарського царства. Всередині держави тривала боротьба за верховну владу. 1279 р. після втечі з Тирново царя Івана III Асена (*Йоан III Асен*, 1279–1280) вчергове постало питання престолонаслідування. Бояр-

² Попруженко М. Синодик царя Боріла. Български старини. София : Държаавна печатница, 1928. Т. VIII. 296 с.

³ Божилов И. Фамилията на Асеновци (1186–1460) : Генеалогия и просопография. Второ фототипно издание. София : Изд-во на БАН, 1994. 506 с.

⁴ Андреєв Й., Лазаров И., Павлов Пл. Кой кой е в Средновековна България. София : Просвета, 1994. 400 с.; Андреєв Й., Пантев А. Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Велико Търново : АБАГАР, 2004. 368 с.

⁵ Павлов Пл. Първите дами на Средновековна България. София : Българска история, 2020. 256 с.; Його ж. Търновските царици. Велико Търново : Дар-РХ, 2006. 88 с.

⁶ Павлов Пл., Владимирев Г. Златната Орда и българите. София : Военно изд-во, 2010. 176 с.

⁷ Georgieva S. Bulgarian-Byzantine marital diplomacy from 1185 to 1280 // *Bulgaria Mediaevalis*. 2012. Vol. 3. P. 431–452.

⁸ Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy from the End of 13th to the Beginning of 14th Century // *Istorijski casopis*. 2017. Vol. 66. P. 85–127.

⁹ Георгієва С. Брачна дипломатія на цар Георги I Тертер с татарите. Българско царство // Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2018. С. 654–670.

¹⁰ Кръстев К. Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323). Пловдив : Фондация «Българско историческо наследство», 2011. 451 с.

¹¹ Його ж. Имало ли е български цар Йоан IV «Смилец»? // *Palaeobulgarica*. 2010. № XXXIV (1). С. 55–60; Його ж. Просопографски бележки за една от дъщерите на българския цар Георги I Тертер (1280–1292) // *Исторически преглед*. София. 2014. № LXX (5–6). С. 115–118; Його ж. Съдбата на българската царкиня Анна Тертер. Тангра // Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006. С. 649–657.

ською радою новим царем було обрано Георгія I Тертера (*Георги I Тертер*, 1280–1292), чиє правління започаткувало новий династійний етап в історії середньовічної Болгарії¹².

Рід Тертерів за своїм походженням половецький. Як зазначає Пл. Павлов, найімовірніше, що ця родина була споріднена з давньою ханською династією Тертероба (*Terter-oba*), котра очолювала союз половецьких племен, що кочували в степах Північного Причорномор'я упродовж XI–XIII ст. Його представники наприкінці 1230-х рр. мігрували до Угорщини під проводом свого очільника Котяня († 1240/1241) через натиск монголо-татар. Коли Котяня близько 1240/1241 р. було вбито за підозрою у змові з монголами, його одноплемінники рушили до Болгарії. Можливо, Тертери були нащадками або близькими родичами цього володаря¹³.

Сходження Георгія I Тертера на престол стало можливим не лише через його могутність і колосальний авторитет у боярських колах, а й завдяки шлюбу з Кірою-Марією Асеніною (*Кира-Мария Асенина*, 1280–1283/1284), сестрою Івана III й онукою Івана II Асена (*Йоан II Асен*, 1218–1241), укладеному 1279 р. за посередництва Михайла VIII Палеолога, котрий хотів убезпечити свого зятя Івана III Асена від потенційного претендента на царську корону. Георгій Пахімер писав, що Георгій Тертер «сильно посягав на царську владу і поміж воєначальниками добивався вищого значення»¹⁴. Незважаючи на це, Іван III не зміг втримати владу в своїх руках.

У цьому шлюбі народилася одна дитина – принцеса Анна (*Анна Тертер*, † після 1304), 1284 р. видана заміж за сербського короля Стефана Уроша II Мілутіна (*Стефан Урош II Милутин*, 1282–1321)¹⁵. Цей союз було укладено попри те, що принцеса була дуже далекою від шлюбного віку – на той момент вона навіть не мала п'яти років¹⁶. Анна була сербською королевою протягом 15 років, але так і не народила спадкоємців. 1299 р. цей шлюб було розірвано, а 1301 р. Анна вдруге вийшла заміж за епірського деспота Дмитра-Михайла Комніна Дуку (*Δημήτριος Μιχαήλ Κομνηνός Δούκας*, † після 1304)¹⁷.

Цікавим є той факт, що Кіра-Марія була першою царицею Георгія I Тертера, однак другою дружиною. У болгарському «*Синодику*» читаємо: «Марії, христіолобивій цариці Старого Тертера, і другій Кірі-Марії, [...] цариці, вічна пам'ять»¹⁸. Пахімер чітко повідомляв, що перешкодою шлюбу Тертера з сестрою Івана III була дружина боярина, з котрою той погодився розлучитися і котру разом з їхнім сином було заслано до Нікеї¹⁹. У 1283/1284 р. Георгій I Тертер розірвав шлюб із Кірою-Марією, відіслав її до Константинополя, натомість домігся від імператора повернення в Тирново своєї першої дружини Марії Тертер (*Мария Тертер*, ?), або ж, найімовірніше, Марії Яківни Святославни Асеніни, доньки болгарського деспота Якова Святослава (*Яков Светослав*, † 1277) і доньки нікейського імператора Теодора II Ласкаріса (*Θεόδωρος Β' Λάσκαρις*, 1254–1258) Олени Асеніни (*Елена Асенина*, † після 1258). Ім'я цієї вінченосної жінки, котра була матір'ю цариці, на жаль, залишається невідомим, однак Пахімер чітко згадував про цей шлюб²⁰. Так, Марія Тертер «за

¹² Його ж. Българското царство при династията... С. 18.

¹³ Павлов Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Електронно издание. Варна : LiterNet, 2005. URL : https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html (Дата звернення : 30.08.2023).

¹⁴ Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 413.

¹⁵ Кръстев К. Съдбата на българската царкиня... С. 649–652.

¹⁶ Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 96.

¹⁷ Божилев И. Назв. праця. С. 258.

¹⁸ Попруженко М. Указ. соч. С. 88, § 119.

¹⁹ Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 413.

²⁰ Там же. С. 165–166.

мечем» була руською княжною, а «за кужелем» – праонукою Івана II Асена²¹. Після повернення до Тирново вона була проголошена царицею.

Загалом ідентифікувати першу дружину Георгія Тертера Марію як доньку Якова Святослава можемо з кількох логічних припущень. Георгій Тертер ще до одруження з Кірою-Марією претендував на болгарський престол. Тобто боярин, подібно до своїх попередників, уже перебувати у зв'язку з царською династією, наприклад, через шлюб із жінкою, у чийх венах текла Асенова кров. По-друге, як влучно зазначає Пл. Павлов, по смерті Якова Святослава найяскравішою фігурою в середовищі болгарської знаті став саме Тертер – імовірно, як зять і наступник відинського деспота, споріднений з ним сімейними узами²². Та й не могла людина такого високого становища бути одруженою з котроюсь випадковою жінкою, тож шлюб із донькою могутнього, фактично незалежного удільного володаря виглядає цілком правдоподібним. І третім фактом, на нашу думку, найважливішим, є новація в болгарському царському іменослові. Первістком Георгія I Тертера і Марії був майбутній цар Теодор Святослав Тертер (*Теодор Светослав Тертер*, 1300–1321), народжений близько 1270 р. Ім'я Святослав – рідкісне і нетипове для тогочасних болгарських теренів, однак загальновідоме його широке використання князівською династією Рюриковичів. Яків Святослав, як вважає частина істориків, був вихідцем з Русі й мав княже коріння, тож це ім'я певною мірою скеровує нас до нащадків цього русько-болгарського володаря. Цілком логічним виглядає припущення, що Яків Святослав, одружений з онукою Івана II Асена, був батьком нашої цариці Марії, чий син Теодор Святослав носив ім'я свого діда²³.

Також у шлюбі Георгія і Марії народилася невідома на ім'я донька, котра іноді іменується Оленою (*Елена Тертер*, † після 1306). Вона 1285 р. стала дружиною татарського хана Чаки († 1300), сина Ногая (*Нуғай*, † 1299/1300)²⁴. У 1285 р. татари вчергове вторглися в болгарські землі, тож за цим династичним союзом стояли зрозумілі політичні причини. Царю довелося визнати васалітет хана Ногая і видати заміж за татарського принца свою дочку, щоб убезпечити державу від повторних набігів номадів²⁵. Власне, це був перший задокументований болгарсько-татарський матримоніальний союз.

Варто зазначити деякі факти й про відинського деспота Якова Святослава, котрий однозначно мав руське князівське походження. Це видно з тексту його листа до київського митрополита Кирила († 1281) від 1262 р., у котрому деспот називав Кирила «учителем словесного стада правовірної віри нашої [...] преславною града Києва [...] богодержавного роду мого [...] і праотців моїх»²⁶. Очевидно, що на болгарських теренах князь опинився внаслідок монголо-татарського вторгнення 1240–1242 рр. Цар Іван II Асен, пам'ятаючи своє довге перебування на руських теренах (найімовірніше, упродовж 1207–1218 рр. царевич знайшов прихисток у Галицькій землі)²⁷, прийняв його на службу і наділив землями. Яків Святослав

²¹ Georgieva S. Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy... P. 444.

²² Павлов Пл. Първите дами... С. 84.

²³ Там само. С. 84–86.

²⁴ Георгиева С. Брачната дипломация... С. 657.

²⁵ Кръстев К. Просопографски бережки... С. 116.

²⁶ Любашенко В. Кормча книга: сторінка з українсько-балканських взаємин // Проблеми слов'язознавства. 2009. №. 58. С. 58–59.

²⁷ Георгий Акрополит. История / перевод, вступ. ст., комм. и прил. П. И. Жаворонкова ; отв. ред. Г. Г. Литаврин. Санкт-Петербург : Алетейя, 2013. С. 58, § 13; Там же. С. 62, § 20; Златарски В. История на българската държава през сръдните вѣкове. София : Наука и изкуство, 1972. Т. III : Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). С. 322; Дуйчев И. Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. от неговата смѣрт. София, 1941. С. 12; Цанкова-Петкова Г. България при Асѣневци.

отримав в управління території в північно-західній Болгарії, напевно, Західну Стару Планину, оскільки Пахімер називав його «володарем гірських районів Гемуса в Мізії»²⁸, однак визначити точні межі його володінь неможливо. Яків Святослав був надзвичайно активною політичною фігурою того часу. Він підтримав царя Константина I Тиха Асена (*Константин I Тих-Асен*, 1257–1277) у його претензіях на болгарську корону, пізніше, на початку 1260-х рр. допомагав йому воювати з угорцями й Східною Римською імперією.

У 1261 р. Яків Святослав отримав титул деспота, однак незрозуміло за яких обставин. Васіл Златарський (1866–1935) припускав, що як нагороду від царя Константина I за підтримку в боротьбі з Арпадами²⁹. Існує й інша думка, згідно з якою титул деспота Яків Святослав отримав від нікейського імператора Теодора II Ласкаріса, ставши його зятем³⁰. Так чи інакше, а з цього часу Яків Святослав суттєво укріпився на тлі інших боляр. Він кілька разів приймав і відкидав васалітет угорського короля, також карбував власні монети³¹, фактично залишався незалежним правителем, який проводив свою власну політику без огляду на володарів Тирново.

Нас цікавитиме епізод із життя Якова Святослава, котрий трапився 1275 р. Це той період, коли деспот мав беззаперечний авторитет і шану серед вищої знаті Болгарії, володів значною військовою потугою, і головне – як чоловік, одружений з жінкою із царської династії Асенів, міг претендувати на болгарську корону. Він мав такі ж права на болгарський престол, як і Константин I, проте значно більші за нащадка і спадкоємця царя Михайла (*Михаил*, † після 1300), народженого від Марії Палеологіни Кантакузиної (*Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή*, 1269–1279), племінниці імператора Михайла VIII, котра не мала жодного стосунку до Асенового роду. Так, право на спадок її сина перебувало під великим сумнівом, зважаючи й на те, що Костянтин I в останні роки життя через травму (внаслідок падіння з коня) не міг ані повноцінно керувати державою, ані захистити інтереси свого сина³².

За Пахімером, цариця Марія Палеологіна остерігалася впливового Якова Святослава, тож вирішила забезпечити становище сина Михайла. Вона запросила відинського деспота до Тирново, запевняючи його у своїх хороших намірах. Незважаючи на досить похилий вік, Яків Святослав прибув до столиці й висловив Марії прохання всиновити його. Очевидно, що поміж сторонами було досягнуто взаємної згоди, позаяк далі Пахімер повідомив, що обряд всиновлення був проведений згідно з церковними канонами, супроводжувався урочистостями. Далі «Марія обома полами свого верхнього одягу обхопила з однієї сторони Михайла, а з іншої Святослава»³³, ніби виражаючи цим жестом опіку над ними. Так Яків Святослав був проголошений другим сином болгарської цариці. Маємо розуміти, що оскільки ця церемонія проводилася всередині царського двору, між представників аристократії,

Софія : Народна просвета, 1978. С. 109; Сохань П. До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст. // Софія Київська : Візантія. Русь. Україна. Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). Київ, 2013. № 3. С. 547; Войтович Л. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII століття. URL: https://risu.ua/leontiy-voytovich-problemi-galicko-bolgarskih-stosunkiv-u-pershiy-tretini-xiii-stolittya_n61731 (Дата звернення : 30.08.2023).

²⁸ Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 166.

²⁹ Златарски В. Цит. съч. С. 499–500.

³⁰ Цибранска-Костова М. Осиновяването в средновековни правни паметници на Славянския юг // *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre. Slovensko-slovanské súvislosti*. Bratislava, 2022. С. 91.

³¹ Василев Л. Пет нови екземпляра на медни монети от деспот Яков Светослав. URL: https://lubomir-vassilev.blogspot.com/2019/04/blog-post_29.html (Дата звернення : 30.08.2023).

³² Златарски В. Цит. съч. С. 542.

³³ Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 397–398.

головно з політичною метою – задля зміцнення влади Марії Палеологіни і позицій її сина. Ставши приймаком у царській родині, Яків Святослав фактично переходив до кола союзників Марії і визнавав своє право в перспективі претендувати на болгарський престол лише в черзі після Михайла. Однак цариця потурбувалася і про альтернативний варіант розвитку подій, тож уже через два роки Яків Святослав помер, очевидно, від отрути³⁴.

У 1292 р. за підтримки хана Ногая болгарською короною оволодів Смілець (*Смилець*, 1292–1298). Він походив з «найзначнішого серед болгарських родів»³⁵. Також про становище Смільця серед болгарської знаті досить промовисто свідчить той факт, що він був одружений з донькою севастократора Костянтина Палеолога (*Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*, † 1281), єдинокровного брата Михайла VIII Палеолога. Точна дата укладення цього шлюбу невідома, але, очевидно, це відбулося до 1292 р. Дружина нового царя у джерелах згадується виключно як «Смілцена» Палеологіна («Смілцена» Палеологіна, 1292–1300), тобто буквально як «дружина Смільця»³⁶.

У болгарській історіографії прийнято вважати, що після смерти Смільця 1298 р. царем став його малолітній син Іван IV Смілець (*Йоан IV Смилець*, 1298–1299/1300), а вдова царя – регенткою. Щоб укріпитися при владі, «Смілцена» Палеологіна використала двох своїх доньок – Марію-Марину (*Мария-Марина Смилець*, † 1355) і Теодору (*Теодора Смилець*, † 1322). Марія (у чернецтві Марина) була найстаршою дитиною в царській родині, котра, найімовірніше, народилася близько 1285/1286 р. У 1298 р. мати видала її заміж за деспота Алдимира (*Алдимир/Елтимир*, † після 1305), рідного брата Георгія I Тертера. Цей союз мав на меті дещо заспокоїти прихильників династії Тертер (не забуваймо, що Смілець був узурпатором), а також відсікти претензії на болгарську корону севастократора Радослава (*Радослав*, † після 1303) і деспота Войсила (*Войсил*, † після 1347), молодших братів Смільця³⁷. Оскільки вони не мали потуги конкурувати з Алдимиром, то незабаром були змушені втекти до Східної Римської імперії³⁸. Після шлюбу з принцесою Алдимир отримав великі земельні володіння в районі Підбалканських котловин у центральній частині Болгарії, своєю столицею обрав фортецю Крин. Крім цього, Алдимир мав великий вплив на політичне життя Болгарського царства, був довіреною особою регентки «Смілцени»³⁹.

Принцесу Теодору 1299 р. видали заміж за майбутнього сербського короля Стефана Уроша III Дечанського (*Стефан Урош III Дечански*, 1322–1331)⁴⁰. Відштовхуючись від цієї дати, можемо відносити її народження приблизно до 1287/1288 р. Шлюб Теодори і Стефана Уроша III був укладений орієнтовано коло часу смерті хана Ногая, при чьому дворі сербський принц був заручником, і, безперечно, мав урівноважити відносини між Болгарією і Сербією на противагу сербсько-візантійській дипломатії, оскільки до цього ж часу відноситься шлюб Стефанового батька короля Стефана Уроша II Мілутіна з принцесою Симонідою Палеологіною (*Σιμωνίς Παλαιολογίνα*, † 1340), донькою імператора Андроніка II Палеолога. Цим болгарсько-

³⁴ Цибранска-Костова М. Цит. съч. С. 91.

³⁵ Андреев Й., Пантев А. Цит. съч. С. 241.

³⁶ Павлов Пл. Първите дами... С. 85.

³⁷ Его ж. Бунтари и авантюристи... URL : https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html (Дата звернення : 30.08.2023).

³⁸ Средногорското владение на Смилец, Радослав и Войсил. Национален Военно Исторически Музей, Музеен вестник, бр. 2, ноември 2009, архив на оригинала от 16 октомври 2012. URL: https://web.archive.org/web/20121015164541/http://www.militarymuseum.bg/Izdania/Vestnik/Vestnik_noe_mvri_2009/VoennaIstoria/text-1.html (Дата звернення : 30.08.2023).

³⁹ Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 9.

⁴⁰ Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 111–116.

сербським династичним союзом цариця-регентка і її радники намагалися забезпечити державу від появи потенційного ворога в тилу, бо Болгарія й так останні кілька років перебувала у конфронтації зі Східною Римською імперією⁴¹.

Малолітній цар Іван IV не пізніше, ніж на початку 1300 р. разом зі своєю матір'ю мав рятуватися втечею – спершу в Крин, до свого шурина Алдимира, а згодом до Візантії. Там він продовжив своє життя під іменем Іоанн Комнін Дука Ангел Врана Палеолог, і помер 8 серпня, однак невідомо котрого саме року – найпевніше, до 1330 р.⁴² Однак деякі сучасні болгарські науковці піддають сумніву саме такий розвиток подій. Серед них найґрунтовніше свою позицію аргументує К. Кристев. Історик вважає, що царя Івана IV Смільця не існувало, а Іоанн Комнін Дука Ангел Врана Палеолог – це син «Смілцени» Палеологіни від другого шлюбу.

Як аргумент учений наводить кілька тез, зокрема, що цар Іван IV не згадується жодним сучасним йому чи трохи пізнішим автором. У «*Типіконі монастиря Диви Марії*» в Константинополі, укладачкою котрого була сестра цариці «Смілцени» Теодора Палеологіна Сінадіна, монахиня Теодула (*Θεοδώρα Παλαιολογίνα Συναδηνή*, ?) Іоанн Комнін Дука згадується лише як син колишньої болгарської цариці, однак не син Смільця, а також без титулу царя, котрий він би мав успадкувати від батька⁴³. Також, зважаючи на вік «Смілцени» і про побіжну згадку Пахімером про її друге заміжжя в Константинополі 1305 р., Іоанн цілком міг бути дитиною, народженою у цьому другому шлюбі. Пишучи про цей епізод, Пахімер називав царицю «колишньою дружиною Смільця»⁴⁴, хоч раніше називав її лише «дружиною Смільця»⁴⁵ (навіть після смерті болгарського царя), що, на думку К. Кристева, є підтвердженням укладення другого шлюбу «Смілцени». Загалом з К. Кристевим частково погоджується С. Георгієва, однак дослідниця додає, що за браком джерел не можна категорично заперечувати також гіпотезу про те, що Іоанн усе ж міг бути сином царя Смільця⁴⁶.

У 1299 р. владу над Болгарією здобув татарин Чака, одружений із донькою Георгія I Тертера. Його шлюб давав йому право претендувати на болгарську корону, однак між науковцями точаться дискусії щодо того, чи Чака був володарем царського титулу. Так чи інакше, а його правління було дуже коротким, позаяк Чака був скинутий, ув'язнений, а згодом убитий своїм свояком Теодором Святославом 1300 р.⁴⁷

Теодор Святослав був тим, хто більш як на два десятиліття відновив правління династії Тертерів на болгарському престолі та поклав край татарському пануванню в Болгарії. У 1285 р. за умовами болгарсько-татарського перемир'я царевич був відісланий заручником до двору беклярбека Ногая, де перебував протягом 15 років⁴⁸. Його становище погіршилося після узурпації престолу Смільцем і усуненням його батька від влади 1292 р. Фактично, Теодор Святослав залишився без будь-якої підтримки, з перспективами доволі непевного майбутнього.

Відомо, що під час свого полону Теодор Святослав одружився з Єфросинією (*Ефросина*, † не пізніше 1307) – жінкою, котра походила з третього стану. Вона була донькою Манкуса (?) і онукою заможного торговця Пандолеона (?), котрий, на думку Пл. Павлова, був вихідцем з грецької колонії в Північному Причорномор'ї і близьким приятелем Ногая⁴⁹. Цей шлюб значно покращив фінансове становище Теодора

⁴¹ Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 367–368.

⁴² Божилов И. Цит. съч. С. 441.

⁴³ Кръстев К. Имало ли е български цар... С. 56–59.

⁴⁴ Андроник Палеолог. Цит. съч. С. 210, § 45.

⁴⁵ Там же. С. 201, § 37.

⁴⁶ Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 109.

⁴⁷ Павлов Пл., Владимиров Г. Цит. съч. С. 114.

⁴⁸ Кръстев К. Българското царство при династията... С. 52.

⁴⁹ Павлов Пл., Владимиров Г. Цит. съч. С. 114.

Святослава. Саме на цьому акцентував увагу Георгій Пахимер, який вказував, що болгарський принц мусив укласти цей шлюб саме через багатство, бо, попри царське походження, був дуже бідним, а Єфросинія – заможною⁵⁰. Але це є не зовсім так. У татарському середовищі Золотої Орди великі купці були шанованими людьми, часто мали вплив на політичне життя. Цей матримоніальний союз забезпечив Теодору Святославу певну родинну близькість із великим ханом, оскільки Єфросинія була хрещеницею Єфросинії Палеологіни (*Ευφροσύνη Παλαιολογίνα*, ?), дружини Ногая та сестри імператора Андроніка II Палеолога⁵¹. Своє ім'я майбутня болгарська цариця прийняла саме на честь хрещеної матері. Цей шлюб свідчить про важливість особи Теодора Святослава при дворі беклярбека Ногая.

У царя Теодора Святослава і цариці Єфросинії був один син – Георгій II Тертер (*Γεωργίου Β' Τερτερος*, 1321–1323). Народився він на початку XIV ст., вже після сходження свого батька на престол⁵². Георгій II Тертер після смерти батька протягом короткого періоду часу носив царську корону й був останнім володарем із династії Тертерів. Молодий цар на час своєї загибелі не був одружений і не залишив нащадків.

У 1308 р. цар Теодор Святослав одружився вдруге – цариця Єфросинія померла, тож болгарський володар не зволював укласти новий династичний союз, цього разу з представницею еліт Східної Римської імперії. 1306–1307 рр. були позначені завоюваннями фракійських і причорноморських міст, тож тепер, щоб закріпити успіх, болгарський володар шукав миру з Імперією. У квітні 1307 р. між володарями обох держав було підписано мирний договір⁵³, а 1308 р. Теодор Святослав поріднився з імператорською родиною. Його дружиною стала Теодора Палеологіна (*Θεοδώρα Παλαιολογίνα*, † після 1330), донька імператора Михайла IX Палеолога (*Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος*, 1294–1320). Можливо, ромейка мала дітей від Теодора Святослава, однак їхні імена нам невідомі. Після смерти чоловіка 1321 р. цариця залишилася в Тирново, що свідчить про її добрі стосунки з пасинком, царем Георгієм II⁵⁴. Теодора не покинула Тирново й після його смерти, адже, як покаже історія, їй судилося знову посісти місце цариці поруч із новим володарем болгар⁵⁵.

Отож, протягом 1280–1323 рр. Болгарією з попереми́нним успіхом правили родини Тертер і Смілець. Якщо перші визнавалися болгарськими елітами законними правителями, то Смілець сприймали за узурпатора. Остання третина XIII ст. характеризувалася певною нестабільністю всередині держави, котра була наслідком втручання зовнішніх сил, насамперед Золотої Орди та Угорщини. Болгарія, будучи політично роздробленою, не могла чинити збройного опору і потерпала від набігів татар та угорців. Тому Тертери змушені були обстоювати інтереси держави за допомогою дипломатії – наприклад, родичатися з татарськими ханами чи вихідцями з їхнього найближчого оточення. Такий спосіб на короткий час забезпечував мирне співіснування, однак не був панацеєю. Знаємо, що Георгій I Тертер хоч і був сватом хана Ногая, та все ж став жертвою його політичних інтриг. Смілець був ставлеником Золотої Орди, але добре усвідомлював своє хитке становище, тож намагався убезпечити себе, шукаючи порозуміння із внутрішньою опозицією, а також зі Східною Римською імперією і Сербією. Так, за цей період було укладено десять шлюбів – трьох принцес видано заміж за иноземних володарів (двох – у Сербії, одну – до Золотої Орди, одну – в Епір). Один шлюб об'єднав династії Тертер та Смілець.

⁵⁰ Андроник Палеолог. Цит. съч. С. 189, § 30.

⁵¹ Андреев Й., Пантев А. Цит. съч. С. 246.

⁵² Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 76.

⁵³ Кръстев К. Българското царство при династията... С. 83.

⁵⁴ Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 368.

⁵⁵ Павлов Пл. Първите дами... С. 91.

Болгарськими царями було пошлюблено п'ятьох жінок – одну руську княжну, в чийх жилах текла також імператорська ромейська і царська болгарська кров; одну болгарську принцесу з династії Асенів, двох грецьких принцес і одну заможну жінку з купецького стану.

The purpose of preparing this article is to investigate the marital diplomacy of the Terter and Smilets families during their stay on the Bulgarian throne, to provide general statistics and geography of the concluded alliances, to establish cause-and-effect relationships. In addition, the author of the article tries to find out the role and place of individual Rus's nobles in the political life of the Second Bulgarian Empire of the specified period.

Key words: *tsar, tsaritsa, marriage, Second Bulgarian Empire, princess, union.*

УДК 94(495)«1453»

Максим Пилип (Івано-Франківськ, Україна)

ЯК (ЧИ) НАСПРАВДІ ЗАГИНУВ КОНСТАНТИН ХІ ДРАГАШ ПІД ЧАС ОБОРОНИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ 29 ТРАВНЯ 1453 Р.?

У статті розкриті різноманітні версії загибелі останнього імператора Східної Римської імперії Константина ХІ Драгаша з династії Палеологів. Точні обставини його смерті досі залишаються невідомими, а науковці ведуть довгі дискусії щодо обставин загибелі імператора, проте не доходять остаточних і однозначних висновків. Проаналізовано значний корпус грецьких, османських, вірменських та деяких італійських нарративних джерел і поезій XV–XVI ст., що містять різну, часом навіть суперечливу інформацію про перебіг останньої битви за Константинополь та загибель імператора Константина ХІ. При реконструкції згаданих подій автор схиляється до версії загибелі останнього ромейського імператора під стінами Константинополя 29 травня 1453 р., залишаючи відкритими для дискусії обставини цієї події.

Ключові слова: *Константин ХІ Драгаш, Палеологи, Мехмед ІІ, Константинополь, Імперія ромеїв, турки.*

Константин ХІ Драгаш (1405–1453), син ромейського імператора Мануїла ІІ (1350–1425) та сербської князівни Олени Драгаш (1372–1450), коронований імператорською короною на початку січня 1449 р. Константин ХІ змінив на престолі свого брата Іоана VIII (1392–1448), однак уже 29 травня 1453 р. загинув під час останнього нападу турецького султана Мехмеда ІІ (1451–1481) на Константинополь. Приблизно 8 000 греків, венеціанців і генуезців на чолі з ромейським імператором зіткнулися з 200-тисячним турецьким військом, і після майже двох місяців героїчної оборони, керованої Константином, місто та імперія впали¹. Утім, загибель останнього ромейського імператора оповита легендами і дуже по-різному описувалася хроністами XV ст. й безпосередніми очевидцями тих подій, одні з яких змальовували трагічну загибель Константина ХІ Драгаша, інші ж узагалі заперечували смерть

¹ Георгий Сфрандзи. Хроника / пер. Е. Д. Джагцпанян // Кавказ и Византия. Ереван, 1982. Т. 3. С. 222; Балух В. О. Візантиністика. Чернівці : Книги-XXI, 2006. С. 435–439; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів : Апріорі, 2011. С. 545.